

Из бумаг его, обращают на себя внимание стихотворения его, и только частью письма. Замечательные из них суть следующие: 1) Рукописная книга стихотворений самого Шевченко. Особенно два стихотворения, первое и называемое "Сон", исполнены противозаконных и возмутительных мыслей [...]. Нигде клеветы его столько не дерзки и не наглы, как при описании дворцового собрания.... Шевченко прибегает ко всем едким и пасквильным выражениям, где только касается до государя императора» [5, с. 115].

Відтак, можна зробити висновок, що російський царизм більше боявся Тараса Шевченка як революційного поета, розповсюдження його політичних ідей серед народних мас, ніж його участі у Кирило-Мефодіївському товаристві чи будь-якій іншій громадській організації. Серед численних політичних ідей особливо небезпечними для російського царизму були ідеї: державної незалежності та політичної свободи; соціальної рівності («неволя і бідність»); боротьби проти імперського панування («катів, людоїдів, що розпинають нашу Україну»); утвердження козацької державності.

Отже, Тарас Шевченко увійшов у історію української національної культури не тільки як геніальний поет, художник, але й як видатний національний політик. Його поетична спадщина хоч і не конкретизована у політичному сенсі, проте вона дає можливість кожному читачу, відповідно до рівня своєї політичної підготовленості, загалом освіченості та розуміння політичних процесів, що відбуваються у країні, одержати нові знання про політичне минуле українського народу, тогочасне Шевченкове суспільно-політичне буття і тим самим «гартувати» себе у політичному сенсі.

У цьому контексті автор солідаризується з високою оцінкою, яку дав відомий академік Національної академії наук України Іван Дзюба політичній, національно-політичній та філософській поезії Тараса Шевченка: «Велика його [Тараса Шевченка. – М. О.] заслуга перед українським, перш за все, а потім і перед іншими народами у тому, що він наполегливо впроваджував у масову свідомість ідеї демократизму, соціальної справедливості, правди і свободи...

Давши людству краще з українського, він в той же час дав українському краще з вселюдського – в самому рівні і якості своєї думки, свого слова» [1, с. 299].

Велич Тараса Шевченка полягає в ототожненні себе з українським народом, а тому його поетика позитивно сприймається різними поколіннями українців, яких він закликав:

Свою Україну любіть
Любіть її во время люте,
В останню тяжкую минуту
За нею Господа моліть.

1. Дзюба І. Довіку насущний / Іван Дзюба. Світ Тараса Шевченка: збірник статей до 175-річчя з дня народження поета // Записки НТШ. Філологічна секція. – Нью-Йорк, 1991. – Т. 214. – С. 288–300.

2. Луців Л. Тарас Шевченко про москалів і москальщину / Лука Луців // Тарас Шевченко. Збірник доповідей світового конгресу української вільної науки для вшанування сторіччя смерті патрона НТШ / [за ред. В. Стецюка, Б. Кравцева]. – Нью-Йорк, Париж, Торонто, 1962. – С. 54–67. 3. Охримович Ю. Розвиток української національно-політичної думки (від початку XIX ст. до Михайла Драгоманова) / Юліян Охримович. – Нью-Йорк: Вид-во Чарторийських, 1965. – 120 с. 4. Шевченко Т. Кобзар. Вибране / Тарас Шевченко. – К.: Вид-во «Радянська школа», 1961. – 696 с. 5. Шевченко Тарас: Документи і матеріали до біографії. 1814–1861 / Тарас Шевченко. – К., 1982. – № 226. – С. 88–159. 6. Шевченко Т. Кобзар / Тарас Шевченко. – К.: Видавничий поліграфічний центр «Київський університет», 2011. – 720 с.

Едуард Юрченко

Тарас Шевченко: між стихійним традиціоналізмом та теоретичним модернізмом

Висунуті в статті погляди на світоглядний аспект творчості Т. Шевченка спираються на його тексти, критику тощо. Аналізується широкий спектр поглядів Т. Шевченка: релігійних, соціальних, політичних, етичних тощо.

The article highlights interesting, specific ways of looking at the ideological aspect of T. Shevchenko's creativity based directly on his texts, criticism etc. We analyze T. Shevchenko's wide range of views: religious, social, political, ethical and so on.

Світогляд Тараса Григоровича Шевченка завжди був предметом палких суперечок, не стільки літературознавчого, скільки ідеологічного забарвлення. Найбільше напруження мало місце між двома полярними точками зору: марксистською, широко представленою не тільки в радянському шевченкознавстві, але й в межах народницько-соціалістичної течії українського руху, та націонал-традиціоналістської, яскравим репрезентантом якої можна вважати доктора Д. Донцова.

Марксистський погляд на світогляд Шевченка представляє його як типового революціонера-демократа в дусі XIX сторіччя. Він атеїст та антиклерикал,

переконаний егалітарист, схильний до «аристофобії», прогресист, зорієнтований на «світле майбутнє» та інтернаціоналіст з деякою схильністю до «націоналізму поневоленних народів» (така форма націоналізму толерувалась в марксизмі з поправкою на історичні обставини).

Інша, діаметрально протилежна точка зору, яку можна визначити як націонал-традиціоналістську, репрезентована, в першу чергу, в шевченкознавчих студіях Д. Донцова. В них ми можемо побачити зовсім іншого Шевченка: «поета лицарства українського», глибоко релігійного, аристократичного по власній вдачі та світогляду, шукаючого ідеалу в традиції –

«правди прадідів великих», етнічного націоналіста та антикосмополіта. Безумовно, науковий підхід вимагає максимальної об'єктивності та й елементарне знайомство з творчістю Тараса Григоровича Шевченка дозволяє привести відповідну аргументацію на користь обох точок зору. Але, можливо, істина не просто знаходиться посередині, а полягає в взаємонакладанні та, можливо, протистоянні двох світоглядних позицій, як в межах особистих переконань Шевченка, так і в межах його творчості.

Аналіз співвідношення традиціоналістських та модерністських аспектів у світогляді Т. Шевченка було б доречно розпочати з прояснення його ставлення до релігії, а ширше – до сакральної традиції в цілому. Одразу треба прояснити деякі поняття. Справа в тім, що поняття «сакральної традиції» значно ширше за поняття «релігії». Воно охоплює все багатоманіття духовних форм осягнення дійсності, що зазвичай визначають як міфологічний світогляд. У нашому випадку це має особливе значення, оскільки сприйняття Шевченком сакрального нерідко має не стільки релігійне, скільки міфологічне забарвлення. Загалом, треба згадати, що міфологічний світогляд характеризується принциповою нероздільністю світу на потойбічний і поцейбічний та загальною сакралізацією Всесвіту. Міфологічний світогляд ніколи не робить особливого акценту на етичній проблематиці, але не через байдужість або етичний нігілізм, а через розуміння морального лише як певної частини загальносвітової гармонії, яка в свою чергу розуміється як вияв сакрального. Релігія в порівнянні з міфологією є менш цілісною формою осягнення сакрального. Різкий поділ на потойбічне та поцейбічне відбувається в межах релігійного світогляду за рахунок десакралізації навколишнього світу, тобто відбувається не відкриття потойбічного (існування якого в міфологічну добу не тільки не відкидалось, але й не викликало сумніву), а профанація поцейбічного. В межах релігійного світогляду спостерігається надмірний акцент на морально-етичному аспекті: моральне набуває більш чіткого характеру не за рахунок підвищення власного сакрального статусу, а навпаки, за рахунок наближення до «людського, занадто людського» (за висловом Ф. Ніцше), що теж є формою десакралізації.

Цей короткий екскурс в історію сакрального був необхідний нам для кращого осягнення специфіки сприйняття сакрального Т. Шевченком. Як вже зазначалось вище, Тарас Григорович Шевченко сприймав сакральне не стільки як власне релігійне, скільки як міфологічне. Критичні по відношенню до християнства моменти дійсно можна відшукати в творчості Кобзаря. Однак, також треба зазначити, що на думку визначного українського психолога і філософа С. Балея: «якщо під релігійністю розуміти не догматизовану християнську віру, а високо розвинуту спосібність до дізнання космічних почувань, то Шевченка безперечно треба би зачислити до ряду релігійних людей. [...] в Шевченка була жива потреба

вживатися в безмір вселенної, що давала йому хвилі космічного споєння» [1, с. 206].

Відчуття сакральності Космосу яскраво проявляється в творчості Т. Шевченка. Варто згадати хоча б такі його поетичні рядки, звернені до місяця: «Ти вічний без краю!.. люблю розмовлять, / Як з братом, з сестрою, розмовлять з тобою, / Співають тобі думу, що ти ж нашептав» [4, с. 57].

Такі моменти в творчості Кобзаря можуть викликати певні асоціації з сентиментальним та натуралістичним культом природи до якого нерідко схильні сучасні, переважно інтелігентні, мешканці великих міст. Але ми не повинні забувати, що Т. Шевченко був людиною, що сформувалась як особистість в принципово іншій культурній ситуації. Контакт з природою не був для нього екзотичною пригодою, здатною викликати екзальтацію та надмірне захоплення. Навпаки, життєвий шлях та розвиток Тараса Григоровича відбувався в напрямку від аграрного селянського середовища, де культурне і природне фактично розчинені один в одному, до високих, але відчужених від природи (в її натуралістичному розумінні) культурних форм. Зазвичай на цьому шляху люди втрачають зв'язок з культурним середовищем, з якого вони вийшли, а ще частіше намагаються його втратити, розчинившись в динамічній міській культурі, яка викликає у них таке саме захоплення, як «пасторальна ідилія» в сентиментально налаштованих городян. У випадку з Тарасом Шевченко ситуація протилежна – він не вклоняється природі як такій, навпаки, він відчуває у ній сакральність, джерело якої є значно глибшим за саму природу. Таке світовідчуття характеризує Т. Шевченка як людину з надзвичайно глибоким природнім почуттям священного.

Варто проаналізувати ставлення Тараса Шевченка до православного християнства. Загальновідомо, що культурне середовище сільської України першої половини XIX ст. характеризувалось виключно високим рівнем релігійності. Притому, ця релігійність носила радше міфологічний, ніж власне релігійний характер. Православне християнство загалом носить характер нероздільної сакральної традиції, про яку ми згадували вище, а у випадку з т. зв. «народним християнством» ця його риса набуває ще більш помітного характеру. Вплив православного християнства на тогочасне українське суспільство був надзвичайно потужним, навіть за стандартами в цілому консервативної та релігійної Російської імперії. Цей вплив пронизував буквально всі боки життя пересічного українця того часу, до Божественного звертались буквально постійно, в найрізноманітніших побутових ситуаціях, в яких сучасна людина навряд чи згадала б про Бога та віру. Сфера моралі або «духовних пошуків» асоціювалась у тогочасного українця з Божественним не більше, ніж будь-які інші сфери життя. Безумовно все це відображалось в світогляді та творчості Тараса Григоровича. Одним з багатьох прикладів відображення

повсякденних взаємин тогочасних православних українців зі священним є такі його рядки:

Й Маркові купила
Святу шапочку в пещерах
У Йвана святого,
Щоб голова не боліла
В Марка молодого.

І перстеник у Варвари
Невістці достала,
І, всім святим поклонившись,
Додому верталась [4, с. 266].

Саме такий підхід до християнства нерідко критикувався та критикується й зараз не лише з боку атеїстів, але й з боку модерністських світоглядних течій в самому християнстві. Цей об'єктивно архаїчний (але не менш від цього цінний з точки зору християнської віри) підхід до християнства є в тій чи іншій ступені чужим не тільки течіям т. зв. ліберальної теології, але й відносно консервативним протестантським течіям і, навіть, значній частині сучасних католиків. В XIX ст. в добу Шевченка ця критика була значно гострішою і підігрівалась загальним захопленням прогресом та палким бажанням дистанціюватись від «забобонів минулого». Але ці тенденції не захопили Т. Шевченка. До подібної обрядовості поет відносився позитивно, навпаки, звинувачуючи тих, хто знущується «з тих морально-релігійних переконань, які освячені віками і мільйонами людей нерозумно і злочинно» [6, с. 78].

Але, було б не об'єктивним відкидати присутність в творчості Шевченка відверто критичних по відношенню до християнства моментів. Наприклад, згадаємо такі його рядки:

Наробив ти, Христе, лиха!
А переіначив
Людей божих?! Котилися
І наші козаці
Дурні голови за правду,
За віру Христову,
Упивались і чужої,
І своєї крові!..
А получчали?.. ба де то!
Ще гіршими стали... [4, с. 343].

Як на перший погляд, ці слова належать не просто критично налаштованій по відношенню до християнства людині, а переконаному антихристиянину. І яким контрастом виглядає на цьому фоні інше свідчення про духовні пошуки Кобзаря: багато хто вважав, що після заслання Шевченко повернувся переродженим християнином, який почав майже у всіх своїх творах активно пропагувати головні християнські ідеї. Щодо самого себе, своєї душі, то Шевченко щиро вірив у те, що після десятирічних страждань за Уралом його душа очистилась. «Воно навчило мене, – писав Шевченко до Анастасії Толстої, – як любити ворогів і ненавидящих нас. А цього не навчить ніяка школа, окрім тяжкої школи іспитів і довгої розмови з самим собою. Я тепер почуваю себе як не досконалим, то принаймні бездоганим християнином» (лист від 9 січня 1857 р.) [5, с. 147].

Безумовно, ці протиріччя можна було б пояснити різними періодами в непростому житті Тараса Григоровича, але, здається, все набагато глибше. В творчості Кобзаря відчувається не просто боротьба між християнством та анти християнством, або, тим більше між християнством та матеріалізмом. Ні, це боротьба між сакральним, яке Шевченко глибоко відчував та деструктивним процесом десакралізації всередині самого християнства. Схожа боротьба охопила в XIX–XX ст. багатьох інтелектуалів консервативного та традиціоналістського спрямування. Достатньо згадати імена Рене Генона (якого пошук сакрального привів в один з суфійських орденів), Юліуса Еволу (який шукав священне в алхімії та неоязичництві), К. Леонтьєва (православний фундаменталіст, якого ліберальні опоненти звинувачували в «сатанізованому християнстві»). Окремо слід виділити великого Фрідріха Ніцше, максіма якого «Бог помер» несе в собі не нахабний тріумф атеїста, а жах богозалишеності та волю до пошуку священного навіть «по той бік добра та зла».

Яскравою ілюстрацією того, що діялось в душі Кобзаря на цьому непростому шляху (який багатьох талановитих людей увів від християнства, а Ніцше, в прямому розумінні цього слова привів до божевілья) є такі його безсмертні рядки:

За горами гори, хмарою повиті,
Засіяні горем, кровію политі.
Споконвіку Прометей
Там орел карає,
Що день божий добрі ребра
Й серце розбиває.

Розбиває, та не вип'є
Живущої крові –
Воно знову оживає
І сміється знову.
Не вмирає душа наша,
Не вмирає воля.

І неситий не виоре
На дні моря поле.
Не скує душі живої
І слова живого.
Не понесе слави Бога,
Великого Бога [3, с. 343].

Однак, уже в наступних рядках проявляється романтичний богоборчий мотив, який впливає з щирої віри в Бога Великого поета:

Не нам на прю з тобою стати!
Не нам діла твої судити!
Нам тільки плакати, плакати, плакати
І хліб насущний замість
Кривавим потом і сльозами.
Кати знущаються над нами,

А правда наша п'яна спить.
Коли вона прокинеться?
Коли одпочити
Ляжеш, боже, утомлений?
І нам даси жити!
Ми віруєм твоїй силі
І духу живому.
Встане правда! Встане воля!
І тобі одному

Помоляться всі язика
Вовіки і віки.
А поки що течуть ріки,
Кривавії ріки! [3, с. 343–344].

В цій розгорнутій цитаті тісно переплітаються широко християнські та богоборчі мотиви, але все одно помітно, що православна віра перемагає. Навіть у моменти глибоких духовних криз, Шевченко залишався православною людиною. Навіть ті моменти, які можна трактувати як богоборчі, викликають асоціацію з образом Старозавітного праведника Йова Багатостраждального, але аж ніяк не з образами модних в добу прогресу «люцеперічних» революціонерів. Резюмуючи проблему стосунків Шевченка з Божественним можна висунути тезу, що те, що зламало автора книги «Кобзаря». Висунутий Ніцше принцип «все, що мене не вбиває – робить мене сильнішим» парадоксальним чином було реалізовано в духовній мандрівці православного українського поета.

Наступним моментом, який яскраво ілюструє протистояння в світогляді Т. Шевченка традиціоналістських та модерністських тенденцій, є його ставлення до прогресу. Мається на увазі прогрес в максимально широкому розумінні цього слова, як поступальний лінійний рух з негативного минулого до позитивного майбутнього. Перед тим як розібрати ставлення до цього Кобзаря, варто згадати, яке місце займала ідея прогресу в світогляді освіченої публіки XIX ст. Не буде перебільшенням сказати, що прогрес тоді відігравав роль ледь не божества. Безумовно, жахливі події т. зв. великої французької революції та породжених нею наполеонівських війн, породили сильну реакцію на прогресистський міф, але ж вона не носила абсолютного характеру, навіть навпаки, прогресизм зразка XIX ст. вийшов з цієї боротьби в багатьох аспектах більш укріплений в порівнянні з наївним прогресизмом «енциклопедистів» XIX ст. Жахливі ексцеси відносно недавнього минулого було списано на невірне розуміння «безсмертних ідей», а цілком матеріальні та відчутні плоди прогресу в його науково-технічному аспекті вважались безперечним підтвердженням прогресу як міфологеми. До того ж, прогресистська ідеологія XIX ст. була відносно гнучкою і охоче породжувала різноманітні гібридні явища, на кшталт «демократичних монархій», «народних аристократів» та «вільнодумних пастирів».

Для освічених людей XXI ст. прогресистський міф видається, нерідко, покритим мохом стародавнім фетишем. Ми звикли до постійної інформації про екологічні проблеми, загрозу ядерної війни, жахливі хвороби, які сучасна медицина не в стані подолати, навіть розвиток комп'ютерних технологій породжує у нас певні підозри, що вже казати про розуміння того, що сучасні люди не набагато кращі та гуманніші своїх пращурів. Навпаки, частиною сучасного соціально-гуманітарного мейнстріму є концепції дегуманізації сучасних людей та тих загроз, що вона з собою несе.

Принципово іншою була інтелектуальна атмосфера в добу Т. Шевченка. В ті часи виступати проти ідей прогресу було так само не легко, як проти ідеї того, що земля має кулеподібну форму. Інтелектуалів, які зважилися на це у межах усїєї Європи можна було перерахувати на пальцях. І всі вони були людьми, які поєднали в собі унікальну природну обдарованість, інтелектуальну сміливість та високе (або принаймні відносно високе) соціальне походження, що забезпечило їм матеріальну незалежність та високий освітній рівень. Тарас Григорович, попри свою геніальність (в тому числі інтелектуальну), починав з принципово гіршої «стартової позиції». Сам факт того, що він зміг розвинути себе до рівня найкращих представників тогочасної інтелектуальної еліти Російської імперії є безпрецедентним подвигом на шляху самовдосконалення. Але в тому то й проблема, що тогочасна інтелектуальна еліта знаходилась під глибоким впливом прогресистського міфу. Не оминув цього впливу й Кобзар. Яскравим прикладом цього є його наступна цитата: «Великий Фультоне й великий Ватте! Ваша молода дитина, що росте не днями, а годинами, незабаром пожере канчуки, престולי й корони, а дипломатами й дідичами тільки закусить, пограється, як школяр цукерком. Те, що почали у Франції енциклопедисти, те довершить по всій нашій планеті ваша колосальна геніяльна дитина» («Щоденник», 27 серпня 1857 р.) [2, с. 119]. У цих словах одразу кидається в вічі майже дитяча наївна щирість геніального українця. Але не слід забувати, що приблизно так тоді була налаштована лєвова частина інтелектуалів і для сучасних людей ця цитата видається кумедним анахронізмом, який навряд чи можна зарахувати до найважливішої частини спадщини легендарного Кобзаря. Зовсім інше враження справляють ідеї мислителя, висунуті в його творчості. Якщо інтелект Шевченка потрапив під вплив загальноєвропейської для XIX ст. моди на прогрес, то серце його належало давнині.

Ця колізія між серцем та свідомістю червоною стрічкою проходить крізь все життя та творчість Т. Шевченка. І якщо про його прихильність до ідеї прогресу ми маємо інформацію з сухих біографічних рядків, то традиціоналізм Кобзаря, джерелом якого є його серце, залишається лейтмотивом його творчості.

Гетьмани, гетьмани, якби то ви встали,
Встали, подивились на той Чигирин,
Що ви будували, де ви панували,
Заплакали б тяжко, бо ви б не пізнали
Козацької слави убогих руїн;
Базари, де військо, як море червоне,
Перед бунчугами бувало горить,
А ясновельможний на воронім коні
Блисне булавою, море закипить.
Закипить і розлилося
Степами, ярами,
Лихо мліє перед ними...
А за козаками...
Та що й казати... минулося.
А те, що минуло...
Не згадуйте, панибрати... [7]

Можна було б навести ще багато цитат із творчості Шевченка на підтвердження того, що свій ідеал він вбачав в аристократичному гетьмансько-козацькому минулому старої України. Своїм поетичним словом поет сказав про це набагато більше, ніж велика частина теоретиків консерватизму в своїх ідеологічних студіях.

Проблема ідеалізації минулого неминує породжує питання про соціально-політичні погляди Кобзаря та їхнє співвідношення з традиціоналізмом і модернізмом. Одразу слід зробити зауваження, що найбільш помітним маркером, який розрізняє традиціоналізм та модернізм в соціально-політичній сфері, є протистояння елітаризму та егалітаризму. Якщо традиціоналізм базується на елітаризмі, то модернізм нерозривно пов'язаний з егалітаризмом. Це протистояння має глибоке коріння. Традиційне суспільство мало елітаристський та ієрархічний характер, починаючи від своїх стародавніх додержавних форм і завершуючи добою «Старого режиму» в Європі. З іншого боку, соціально-політичний модернізм має своїм джерелом «ідеї 1789 р.», стрижневою з яких є ідея рівності. Породжені модерном політичні ідеології, такі як лібералізм та марксизм, можуть бути ворожими один одному, але вони завжди егалітарні та антиелітаристські (навіть якщо розуміють ідею рівності по-різному).

Загальновідомим є факт того, що Т. Шевченко дійсно відчував суттєвий вплив революційно-демократичних ідей. Це легко пояснюється як непростими сторінками біографії Кобзаря, так й загальним ідеологічним кліматом в інтелектуальному середовищі Російської імперії першої половини XIX ст. Деякі підтвердження таких симпатій можна знайти в творчості Кобзаря: «Раби, підніжки, грязь Москви, / Варшавське сміття – ваші пани, / Ясновельможні гетьмани... / ...Так от як кров свою лили / Батьки за Москву і Варшаву, / І вам, синам, передали / Свої кайдани, свою славу!» [3, с. 351–352].

Але навіть у цих гірких словах, присвячених історичному фіаско традиційної української еліти, звучить слово «слава». Навіть найбільш жорсткі слова Шевченка, адресовані старій аристократичній

Україні, не є однозначно негативними. Уявити собі «пролетарського поета» радянського штибу, який в таких словах згадує дореволюційну Росію, або «автора революційних пісень», доби якобінської диктатури, який критикує «Старий режим» в стилістиці Шевченка, просто неможливо. Оспівувачі 1789 р. та 1917 р. не бачили слави, навіть гіркої, в минулому своїх народів і тому між ними та Кобзарем справжня світоглядна прірва. Він не був політиком, а тим більш політичним теоретиком. Свою позицію митець висловлював у власній творчості голосом серця, цілком у душі українського кордоцентризму. Виражений в його творчості ідеал чітко тяжів до елітаристського аристократичного лицарського орієнтиру. Державно-політичний вимір цього ідеалу чітко сформульований в коротких, але яскравих словах геніального поета: «Оживуть гетьмани в золотім жупані; / Прокинеться доля, козак заспіва, – [...] / Дай-то, Боже милий, блисне булава» [7].

Світогляд Т. Шевченка є глибоким та неоднозначним. У ньому завжди боролись традиціоналізм та модернізм у широкому значенні цього слова. Ватро зазначити, що модерністські тенденції спирались на теоретичні впливи, обумовлені мінливою інтелектуальною модою, а традиціоналістський компонент в світогляді Кобзаря носив переважно стихійний характер та відображався у його творчості. Але якраз це робить її особливо цінною, оскільки саме творчість Шевченка має неминує значення для української, європейської та загальносвітової спадщини.

1. *Балей С.* Зібрання праць у п'яти томах / С. Балей. – Львів-Одеса, 2002. – Т. I. – 488 с. 2. *Шевченко Т.* Журнал (Щоденні записки) / Пер. Л. Білецького // Повне видання творів Тараса Шевченка / За ред. П. Зайцева. – Чикаго, 1960. – Т. IX. – 140 с. 3. *Шевченко Т.* Зібрання творів: У 6 т. / Т. Шевченко – Київ, 2003. – Т. 1. – 600 с. 4. *Шевченко Т.* Кобзар. / Т. Шевченко – К.: Дніпро, 1974. – 575 с. 5. *Шевченко Т.* Листи / Пер. В. Якубовського // Повне видання творів Тараса Шевченка / За ред. П. Зайцева. – Чикаго, 1960. – Т. X. – 576 с. 6. *Спогади* про Тараса Шевченка. – К.: Дніпро, 1982. – 547 с. 7. *Шевченко Т.* Гайдамаки [Електронний ресурс] / Т. Шевченко. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/shevchenko/shev117p.htm>.